

Партійна система України: етапи становлення та їх особливості

Валентин Войтків,
аспірант кафедри політології
філософського факультету
Київського національного університету
ім. Т. Шевченка

Соціальне середовище посткомуністичної України виявилось малоприсадибним для формування сучасної багатопартійної системи. Відтак партії не виконують свого основного завдання: не акумулюють суспільні інтереси та не сприяють їх організованому й цілеспрямованому просуванню у процесі прийняття політичних рішень. Ця проблема стала предметом розгляду в пропонованій статті.

Актуальність дослідження зумовлена потребою комплексного аналізу однієї з найважливіших проблем політичної практики – оптимізації державного управління, а також теоретичного осмислення процесу демократичного розвитку України, раціоналізації владних відносин, визначення нових, ефективніших варіантів взаємовпливу суспільства і держави. На нашу думку, без історичної ретроспективи, визначення особливостей партійної системи України комплексний аналіз означеної проблеми буде малопродуктивним. Виходячи з цього, формулюємо такі завдання: 1) в історико-політичному плані вивчити цілісний процес становлення і функціонування партій в умовах незалежної України; 2) визначити особливості партійної системи.

При дослідженні даної проблематики використовувалися праці таких зарубіжних і вітчизняних дослідників, як М. Дюверже, М. Примуш, В. Литвин, В. Степаненко, М. Рогозін, О. Бойко та інші.

До 1990 року в Радянському Союзі єдиною „керівною і спрямовуючою політичною силою” була КПРС. Існування будь-яких інших партій де-факто унеможлиблювалося. Статус Компартії України (як частини КПРС) змінився лише у травні 1990 року, коли Політбюро ЦК КПУ прийняло рішення викласти Статті 6 і 7 Конституції УРСР в новій редакції. Тоді Стаття 6 набула такого вигляду: „Компартія України, інші політичні

партії, а також профспілкові, молодіжні громадські організації та масові рухи через своїх представників, обраних до Рад народних депутатів, та в інших формах беруть участь у розробці політики Української РСР, в управлінні державними й громадськими справами” [1]. Безумовно, це позбавило КПРС політичної монополії, легалізувало та інтенсифікувало процес утворення нових політичних структур.

Проте відлік української багатопартійності потрібно вести не з травня 1990 року. Цей процес розпочався ще до скасування одіозної Статті Основного Закону УРСР. М. Примуш вважає, що першим етапом формування багатопартійності в Україні був тридцятирічний період - від хрущовської до горбачовської відлиги, коли виникали і формувалися (переважно нелегально) політичні об'єднання і рухи. На його думку, саме вони пізніше й ставали підґрунтям новостворюваних політичних партій [2].

Однак, не всі дослідники погоджуються з М. Примушем. Так, О. Бойко впевнений, що лише влітку 1988 року, після того, як несанкціоновані мітинги у Львові дістали масову підтримку, виникла тільки ідея створення масової суспільно-політичної організації республіканського масштабу. Відповідно, формування багатопартійності розпочалося не раніше 1988 - 1989 років [3]. О. Вишняк та І. Шевель початок політичної структуризації суспільства теж відносять до кінця 1980-х років [4]. І якщо 1989 року організованим силам партійно-державного апарату протистояли „незалежні” особистості, популярність яких визначалась значними досягненнями в неполітичній професійній діяльності, незалежною позицією і програмою, то уже 1990 року авторитет і успіх на виборах незалежних кандидатів, особливо маловідомих, в значній мірі залежав від підтримки їх опозиційними демократичними політичними силами (Народний рух України, Українська гельсінська спілка, „Зелений світ”). Більше того, частка голосів, яку набирали маловідомі тоді виборцям представники демократичних сил в округах великих міст, часто залежала не від їх особистого рейтингу, а від популярності організацій, які їх підтримували. Результати виборів 1990 року підтверджують цю тезу. Попри те, що 85 % депутатів Верховної Ради були членами КПРС (на 16,5 % більше, ніж у попереднє скликання), позиції КПРС у ряді регіонів похитнулися. Понад дві третини місць у Львівській обласній раді посіли активісти НРУ, УГС, СНУМу. Опозиція (НРУ, УГС, „Зелений світ”) завоювала майже 40 % мандатів у Київській міській раді, близько 65 % у Харківській обласній і міській радах. Тобто, вибори продемонстрували, що поляризація й розмежування політичних сил здебільшого завершилися, лінії та кінцеві цілі визначилися, а відтак розпочалася боротьба за принципом „хто кого” [1].

Які причини виникнення політичних партій? Чому в політичне життя країни почали входити численні політизовані групи, угруповання, рухи, які проголошували себе партіями?

В. Литвин джерела багатопартійності вбачає в послабленні позицій КПРС. Він висуває таку тезу: Компартія та її органи на місцях тривалий час

виступали лише як господарсько-розпорядчі інституції, а тому не змогли, коли це було необхідно, оволодіти політичними методами діяльності [1]. Активізацію суспільно-політичних процесів посилили також обставини, що склалися після катастрофи на Чорнобильській атомній електростанції у квітні 1986 року. Катастрофа висвітлила низький рівень компетентності партійної номенклатури. Почали виникати різні екологічні організації, частина яких пізніше стала основою для створення політичних партій.

Проблеми екології в тій ситуації справді хвилювали громадян. Такий висновок можна зробити, проаналізувавши програми кандидатів у народні депутати на парламентських виборах 1990 року. Перше місце в них посідали питання екології та ліквідації наслідків аварії на ЧАЕС (76 % від загальної кількості листівок), а вже потім говорилося про економічні та господарські проблеми (74 %), про необхідність підвищення життєвого рівня людей, соціального захисту малозабезпечених прошарків населення за умов переходу до ринкової економіки (70 %) [1]. Крім катастрофи на ЧАЕС слід врахувати й те, що в лавах самої КПРС тривав ідеологічний розкол, наслідком чого стало утворення так званої демократичної платформи в ній. Це також не могло не прискорити процесу формування багатопартійної системи.

Отже, перший етап формування політичних партій можна окреслити такими часовими межами: 1989 - 1991 роки. Він розпочинається зі створення Народного руху України (НРУ) та Української республіканської партії (УРП) і завершується перетворенням НРУ з народного фронту на партію та реєстрацією (забороненої у серпні 1991 року) Комуністичної партії України.

Аналіз умов створення альтернативних КПУ політичних партій дозволяє зробити висновок, що протягом короткого, але бурхливого історичного періоду між першими демократичними виборами народних депутатів у березні 1989 року і забороною діяльності Компартії у серпні 1991 року в республіці фактично існувала квазидвипартійна система. КПУ активно опонували НРУ та інші громадські організації національно-демократичного спрямування, котрі й стали базою для створення політичної опозиції у Верховній Раді. Багато партій народжувалися як анти-КПРС, як альтернатива Компартії, а їх лідери визначали усунення КПРС з арени політичної діяльності своєю головною метою. Це, а також те, що соціально-політичні проблеми загострювались і активно дискутувались не стільки широкими народними масами, скільки групами політиків, які вийшли на політичну арену і набули популярності на фоні абсурдної внутрішньої і зовнішньої політики радянського керівництва, були домінуючими особливостями першого періоду розвитку партійної системи України.

Президентські вибори 1991 року наочно продемонстрували тодішню політичну вагу партій. Не заперечуючи значущості самого факту партійної участі у формуванні політичного інституту президентської

влади і активну роль партій в агітації за кандидатів та їхні програми, сама передвиборча кампанія і результати виборів висвітлили пріоритет уявлень в громадській думці про природу політичних партій як винятково допоміжних політичних утворень над традиційними для країн з розвинутою партійною системою поглядами на партії як канали зв'язку між виборцями і владними структурами. Пізніше владні структури, принаймні, на рівні заяв, мали намір використати потенціал політичних партій і громадських організацій в побудові ефективної моделі державного управління [1]. Проте спроба Л. Кравчука співпрацювати з Рухом успіху не мала. НРУ, в якому після досягнення головних цілей (ліквідації комуністичної системи і проголошення незалежності) посилилась диференціація політичних поглядів лідерів, на той час не був єдиним – він переживав етап ідейного розмежування та організаційного розпаду. В умовах складної соціально-економічної ситуації, неефективності дій владних структур у здійсненні реформ лідери Руху обрали політичну лінію на те, щоб діяльність організації не ототожнювалась з діяльністю влади. Конгрес національно-демократичних сил (КНДС), створений на підтримку курсу Президента, не відбувся як „партія Л. Кравчука” через свою аморфність та неспроможність реально впливати на громадську думку. Тому перший період партійного творення в Україні був певною мірою романтичним та мало відповідав політичним реаліям. Політики захоплювалися досягненнями демократії у західних країнах, вони обирали собі за ідеал країни західного світу, але не робили навіть спроб тверезо оцінити власні сили. Помітною і суттєвою зміною цього періоду стало зростання впливу на процес прийняття політичних рішень Верховною Радою тих фракцій і депутатських груп, які критикували владні структури з лівих позицій.

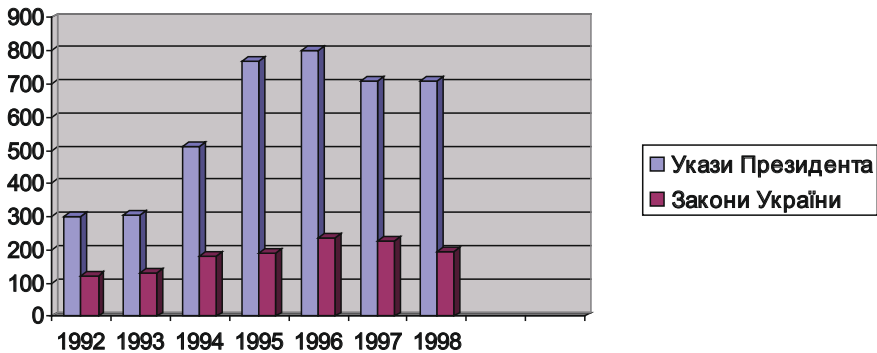
Другий етап становлення партійної системи можна датувати 1992 - 1998 роками. Як у жовтні 1992 року, так і у вересні 1993 року жодна політична партія не була готова взяти на себе політичну відповідальність за здійснення реформ та запропонувати свою кандидатуру на посаду Прем'єр-міністра. Вибори 1994 року продемонстрували, що українські партії не готові до проведення широкомасштабних виборчих кампаній. З 14 партій, представлених на той час в парламенті, лише 6 (КПУ, НРУ, СПУ, УРП, КУН, ПТ) офіційно висунули своїх кандидатів. Показовими були і результати виборів до місцевих рад. Лише найбільші і найорганізованіші партії (КПУ, СелПУ, НРУ, УРП, СПУ, КУН, ДемПУ) змогли на цьому рівні висунути і провести до них своїх кандидатів. Серед депутатів місцевих рад – членів партій 52 % входили в КПУ, 13 % - в НРУ, 12 % - в СелПУ, 6 % - в УРП, 5 % - в СПУ, 4 % - в КУН, 2 % - в ДемПУ. При цьому варто зазначити, що частка партійних депутатів у місцевих радах не перевищувала 4,7 % [5]. В результаті політичні партії як суб'єкти політичного процесу були виключені з системи прийняття управлінських рішень, а їх вплив на формування державної політики було зведено до мінімуму. Такий висновок

можна зробити, проаналізувавши нормотворчу активність Верховної Ради і Президента України (див. діаграму) [6].

Діаграма

Політичні рішення, ухвалені Президентом України і Верховною Радою України (1992 – 1998 рр.)

Діаграма засвідчує надмірне домінування Президента у процесі прийняття політичних рішень. Окрім того, право Президента призначати міністрів, їх заступників, керівників інших центральних органів виконавчої влади та їх заступників взагалі дозволяло главі держави контролювати, і, за бажанням, домінувати у процесі прийняття урядом політичних рішень. Можливо, саме тому в середині 1990-х років в умах

політиків почала панувати ідея „непартійного уряду”, згідно з якою Кабмін повинен виконувати винятково господарські функції. Ця ідея набула свого вираження в Конституції України, прийнятій 1996 року.

На відміну від західної політичної системи, де прямо припускається партійне керівництво державою в період між виборами, українська Конституція ізолювала партії від процедури формування уряду. Основний Закон, який закріпив президентсько-парламентську форму правління, не сприяв посиленню партійного впливу на політичні процеси. Окрім цього, те, що партії, представлені в парламенті, не мали ефективних механізмів впливу на „велику політику”, заважало трансформації їх у авторитетних і політично відповідальних акторів.

Потрібно мати на увазі й те, що ідеологічність тогочасних партій мала здебільш ефемерний характер, оскільки партійна ідеологія, за винятком комуністичної, не віддзеркалювала реальних інтересів соціальних груп. Партії були нестійкими, уразливими, оскільки не мали соціальної бази. Засобом подолання такого становища став перехід до так званих „партій одного лідера”. Вони виявилися більш стабільними і краще пристосованими до українських умов, бо відповідали авторитарним очікуванням соціуму.

Основним здобутком цього періоду стало прийняття 1997 року нового Закону „Про вибори народних депутатів України”, котрий вводив змішану виборчу систему. Відповідно до нього, 225 депутатів парламенту обиралися в одномандатних округах за мажоритарною системою відносної більшості, а 225 – у загальнонаціональному багатомандатному окрузі за пропорційним принципом. Право висувати списки кандидатів одержали політичні партії і блоки. „Розведення” мажоритарних і пропорційних виборів призвело до того, що розміри одномандатних округів збільшилися удвічі. Очевидно, що в таких умовах на перемогу могли розраховувати переважно ті кандидати, які або спиралися на добре організовані партії, або мали у своєму розпорядженні значний адміністративний і фінансовий ресурс. Сприяло великим партіям і рішення про проведення пропорційного голосування по єдиному виборчому округу, що збігався з територією країни. А встановлення чотиривідсоткового виборчого порога робило шанси малих партій на входження до нового складу парламенту майже примарними.

Безумовно, вибори до парламенту на змішаній основі стали досить потужним стимулом для розвитку партійної системи. Хоча цей розвиток набув дещо спотворених форм. Наприкінці 1990-х років, скориставшись тим, що у партій існував дефіцит фінансових ресурсів, на політичну арену України вийшли так звані фінансово-промислові групи (ФПГ).

ФПГ – це сукупність юридичних осіб, що діють як основні і дочірні товариства, котрі повністю або частково об’єднують свої матеріальні чи нематеріальні активи на основі договору. Як правило, ФПГ створюються з метою економічної чи технологічної інтеграції для реалізації інвестиційних проектів та інших програм, спрямованих на підвищення конкурентоспроможності і розширення ринку товарів і послуг. Це елітні утворення, до складу яких входять люди, що володіють потужними фінансовими можливостями. ФПГ можуть бути регіональними, галузевими, номенклатурними угрупованнями. Характерною особливістю українських ФПГ було те, що їх лідери намагалися брати активну участь у політичному процесі. Основна мета цього – розширення політичного впливу. Успішне виконання такого завдання давало змогу нарощувати фінансові ресурси [7].

Найвпливовішими в Україні наприкінці 1990-х років були групи Г. Суркіса – В. Медведчука, І. Бакая, О. Ткаченка, В. Рабиновича, а також „дніпропетровська”, „донецька”, „харківська”, „галицька” територіальні групи. Вони поділили між собою найрентабельніші галузі промисловості, контролювали найвпливовіші ЗМІ, істотно впливали на державну владу. В діяльності ФПГ, як правило, переважали дві парадигми: використання влади для набуття власності і „придбання” за власність легальних владних посад для убезпечення власного статусу. Партії (скажімо, „Громада”, та й інші) виконували роль „кишенькових” структур ФПГ.

Тенденції до зростання клановості політичних партій були зумовлені

й об'єктивним станом розвитку політичної сфери суспільства в цілому. До них можна віднести такі:

1) соціально-економічна неструктурованість українського суспільства, а, отже, неструктурованість політичних інтересів виборців. До цього додався загрозливо низький рівень довіри громадян до влади та її інституцій в цілому і до політичних партій зокрема. За даними моніторингового дослідження тенденцій розвитку українського суспільства (1994 - 1997 рр.), цілком довіряли політичним партіям 0,8 % (1995 р.), 1,1 % (1996 р.), 0,5 % (1997 р.) опитаних громадян. А на запитання, чи є серед політичних партій і рухів, які існували на той час в Україні, такі, яким можна довірити владу, „так” відповіли 13,9 % (1994 р.), 8,7 % (1995 р.), 12,2 % (1996 р.), 11,3 % (1997 р.) опитаних громадян [7];

2) партії не мали розвинутої бази для легітимного рекрутування членів.

Але повернемося до виборів 1998 року. Як вони вплинули на становлення партійної системи?

За результатами підрахунку голосів, бар'єр у 4 % здолали 8 партій і виборчих блоків. У сумі вони набрали 65,79 % голосів. Відповідно до запропонованої Р. Майром класифікації партійної системи, якщо дві найбільші партії володіють більше, ніж 80 % мандатів, то це є система великих партій; якщо вони володіють 65 % мандатів - система середніх партій; якщо ж у них 42 % мандатів - система малих партій [5]. Очевидно, партійна система України, де дві найбільші партії - КПУ і НРУ - разом отримали 1998 року 37,55 % мандатів, належать до останнього типу, а саме до системи малих партій. Отже, можна констатувати, що якісних змін 1998 року у порівнянні з 1994 роком не сталося. Вибори до місцевих рад, які відбувалися одночасно з парламентськими, в черговий раз засвідчили слабкість організаційної структури українських партій. За результатами виборів частка партійних депутатів в цих органах влади склала 7,6 %.

Отже, можна відзначити, що в 1992 - 1998 роках:

1) становлення партійної системи в Україні йшло уповільненими темпами, що, очевидно, було пов'язано з тривалими пошуками моделі виборчої системи;

2) чинна на тоді виборча система сприяла успіху на виборах тих партій та політичних структур і кандидатів, які володіли значним адміністративним і фінансовим ресурсом. Як наслідок, особливо активну участь у виборах взяли потужні газотрейдерні угруповання (корпорація „Єдині енергетичні системи”, „Ітера”, „Інтергаз”, „Укргазпром”), нафтотрейдери, низка банків.

На думку І. Степаненка, „парламентські вибори виявили такі основні риси української партійної системи: високий рівень фрагментації з максимальною розпорошеністю у центрі політичного спектру; відносну усталеність електоральних груп на лівому і правому флангах (КПУ, блок СПУ - СелПУ, НРУ); наявність на флангах „партійних двійок”: партія-лідер - партія-сателіт з приблизно однаковим співвідношенням

сил (3:1) між собою: КПУ - СПУ, НРУ - „Національний фронт”; високий попит на лівоцентристську (можливо, соціал-демократичну) партію і брак відповідної пропозиції; зміцнення за НДП становища „партії влади” [7].

Період 1998 - 2005 років можна віднести до початку третього етапу становлення партійної системи в Україні. Він нічим особливим не відрізнявся від попередніх етапів. Згадані особливості партійної системи фактично призвели до утворення двопартійного парламенту, який лише наближено відображав структуру політичних орієнтацій населення. Внаслідок цього перехід до змішаної виборчої системи своїм безпосереднім результатом мав лише забезпечення партійного представництва у складі законодавчого органу країни. Політичні партії виявилися допоміжним елементом політичної системи, виконуючи, в кращому випадку, роль політичної опозиції чи лобістської структури, інструменту політичного впливу, який використовують певні „політики від бізнесу”. За своїми функціями політичні партії стали схожими на групи тиску.

Тим не менше, президентські вибори 1999 і 2004 років продемонстрували, що вплив партій на вибори глави держави поступово посилюється. В сучасних умовах (фрагментарність, значна регіоналізація провідних політичних партій) електоральна база кандидата на посаду Президента від будь-якої партії є об’єктивно обмеженою. І позапартійний кандидат, позбавлений жорсткої партійно-ідеологічної ідентифікації, має більше можливостей для політичного маневрування та формування широкої електоральної бази. Але 2004 року до другого туру президентських виборів потрапили кандидати, які в очах виборців асоціювалися з конкретними політичними силами: В. Ющенко - з блоком партій „Наша Україна”, а В. Янукович - з Партією регіонів. Внесення змін до Конституції, трансформація президентсько-парламентської форми правління в парламентсько-президентську, затвердження пропорційної моделі виборів - все це сприятиме посиленню партій.

Загалом можна зробити висновок, що в Україні склалася багатопартійна система з малими партіями. Якою ця система буде у майбутньому, залежить від зміни моделі державного управління та від того, як на практиці буде реалізована політична реформа. Поки що можна констатувати, що конституційна реформа, започаткована 8 грудня 2004 року, носить половинчастий і неоднозначний характер. З одного боку, вона змінює попередню систему з сильним Президентом, безвідповідальною Верховною Радою і безпорадним урядом, з іншого боку - під виглядом демократизації фактично цементує клановий характер української політики [8].

Як свідчить історичний досвід, події на зразок „помаранчевої революції” мало впливають на ставлення еліти до народу. Але вони підштовхують до вирішення проблем, змушуючи відмовитись від застарілих і недієздатних інституційних механізмів. Отже, виникають умови для наступної зміни форм взаємодії влади і громадянського суспільства.

Література:

1. **Литвин В.** Політична арена України: дійові особи та виконавці. – К., 1994. – 495 с.
2. **Примуш М.** Політико-правове регулювання діяльності політичних партій. – Д., 2001. – 338 с.
3. **Бойко О.** Народний Рух України: від виникнення ідеї масової опозиційної організації до створення її програми // Людина і політика, 2001, № 2.
4. **Вишняк О. І., Шевель І. П.** Дослідження і прогнозування виборів в Росії та Україні: досвід і проблеми (1990 - 1998). – К.: СтилоС, 1998. – 150 с.
5. **Рагозин Н.** Развитие партийной системы Украины // ПолиС. № 1, 2004.
6. **Процик О., Замніус В.** Законодавчий процес в Україні: спроба кількісного аналізу // Часопис „Парламент”, 2003, № 1.
7. **Степаненко В. І.** Політичні партії України: уроки розвитку. – Зб. Політичні партії в незалежній Україні: роль та місце в політичній трансформації суспільства (За ред. В. Нікітіна, В. Шумілкина). – Х., 2001.
8. **Кынев А. В.** Эффекты „Майдана”: политическая система Украины после кризиса 2004 г. // ПолиС, 2005, № 1.